

КОМЕНТАР ДЖОВАННІ МАНІСКАЛКО БАЗІЛЕ ДО КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА *

У меморіальному кабінеті-бібліотеці Омеляна Прицака при НаУКМА, де зараз, згідно із заповітом ученого, зберігається його архів є, серед іншого, праця Джованні Маніскалко Базіле *“The «Договор и Постановление» between the Hetman Pylyp Orlik and the Zaporozhian Host”*: її чорновий варіант автор надіслав О. Прицакові у 1991 р.¹ Як відомо, до сфери наукових зацікавлень О. Прицака належала й постать Пилипа Орлика. Дослідник написав кілька розвідок, присвячених політичній спадщині Орлика², займався виданням Конституції 1710 р.³ та був одним з головних натхненників публікації щоденника Орлика у рамках проекту “Harvard Library of Early Ukrainian Literature”⁴.

* Висловлюю щиру подяку за допомогу у підготовці даної роботи самому Джованні Маніскалко Базіле і Джованні Броджі Беркофф, а також усім колегам з кафедри історії НаУКМА, з якими обговорювалася ця публікація.

¹ Поки що архів О. Прицака не описано. Робота Дж. Маніскалко Базіле додавалася до листа на адресу О. Прицака, від 21 січня 1991 р. Принагідно щиросердно дякую Сидорчук Таїсії Михайлівні за вказівку на ще два листи Маніскалко Базіле до Прицака від 19 березня та 24 червня 1990 р.

² Прицак О. *Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України* // Дзвін, 1990, № 2; С. 14–29; Його ж *Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи* // Україна XVII ст. між заходом та сходом Європи. Мат.-ли I-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994. К.–Венеція, 1996. т. С. 232–248; Його ж *Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття?* // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Т. 4. К., 1992. С. 307–320.

³ У 1994 р., О. Прицак здійснив наукову редакцію україномовного перекладу Конституції: *Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика* / Передмов. та заг. наук. ред. О. Прицака. К., 1994. 77 с. У 2000 р., у збірнику на пошану Романа Шпорлюка ним було підготовлене факсимільне видання копії Конституції з Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). Ф. 13., спр. 9 (Pritsak O. *The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)* // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk. Cambridge, Mass., 2000. Р. 471–497). Нещодавно цей список повторно видав О.Алфьоров, однак не вказав на публікацію пам’ятки Прицаком: *Договори і постанови* // Упоряд. О. Алфьоров. К., 2010.

⁴ *Orlyk Pylyp. The diariusz podrozyu of Pylyp Orlyk (1720–1726)* / Orest Subtelny (introd.). Cambridge, Mass., 1989. (Harvard Library of Early Ukrainian Literature; vol. 5); *Orlyk P. The diariusz podrozyu of Pylyp Orlyk, (1727–1731)* / Omeljan Pritsak (introd.). Cambridge, Mass., 1988. XXXII (Harvard Library of Early Ukrainian Literature; vol. 6).

Автор низки праць, присвячених правовим та політичним аспектам історії Росії XVI–XVIII ст., Дж. Маніскалко Базіле, познайомився, як він сам повідомив, з Омеляном Прицаком у Римі. Сталося це 1988 р. після конгресу в Равенні, присвяченому 1000-літтю хрещення Русі. З листів Дж. Маніскалко Базіле до О. Прицака випливає, що Конституцією Орлика він зацікавився саме завдяки Прицакові. Дослідник збирався презентувати свій доробок на Першому конгресі українців 1991 р. у Києві, проте виступити йому там з неясних причин не вдалося: принаймні, він не згаданий серед італійських дослідників, учасників конгресу¹. За кілька місяців після конгресу на запрошення Антоніо Каріле Дж. Маніскалко Базіле представив свій аналіз Конституції Орлика на науковому семінарі в м. Ерічі (Erice). Цю працю з деякими правками та доповненнями було опубліковано 1993 р.²

Розвідка складається із трьох логічних частин: юридичного аналізу Конституції 1710 р.,³ додатку її тексту⁴ і конкордансу – покажчика, який пов'язує кожне використане слово з його контекстом⁵. З юридичного боку

З матеріалів архіву О. Прицака випливає, що готувалася публікація останньої частини щоденника П. Орлика у 7 томі «Harvard Library of Early Ukrainian Literature», однак її так і не було видано.

¹ І Міжнародний конгрес українців, Київ, серпень 1990 р. Див.: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres1/kongresy2.htm

² Maniscalco Basile G. *The "Pacta et Constitutiones" of the Hetman Pylyp Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical Analysis* // Rivista di Bizantinistica. 1993. Vol. 3, t. 2. P. 11–164.

³ Юридичний аналіз, надісланий О. Прицаку, майже не відрізняється від публікації. Внесено лише деякі правки, зокрема, змінено порядок абзаців та назву Конституції подано у її латиномовному варіанті: «Pacta et Constitutiones» замість «Договор и Постановления».

⁴ У варіанті, надісланому О. Прицаку, міститься копія руського тексту, а в публікації додано також її латиномовний варіант.

⁵ Із листа Дж. Маніскалко Базіле до О. Прицака від 19 березня 1990 р. зрозуміло, що конкорданс спирався на зіставлення латинського та руського текстів Конституції. Проте варіант відправлений О. Прицаку 21 січня 1991 р., містить аналіз лише руського тексту, натомість у публікації 1993 р. подано розбір обох варіантів документу. У супровідному листі автор зазначає, що конкорданс не призначений до публікації, проте, як бачимо, він таки був надрукований, причому з певними доповненнями. Приміром, такі поняття, як «Малоросійський», «Мала Росія», «український», «Україна» і навіть «Військо Запорозьке», не входили до його «першого» варіанту, натомість деякі інші поняття, виокремлені тут, не увійшли до публікації, як-от «Бог» (у латиномовному варіанті конкордансу воно є: «Dominus»). (Розробкою категоріального апарату Конституції в українській історіографії досі займався лише О. Кресін. Див.: Кресін О. *Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська» 1710 р.* // Український історичний журнал. 2005, № 2. С. 192–203; Кресін О. *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття* К., 2001. Виокремлення понять, якими маркується українська територія, присутне також у праці: Корогод Г. *Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції: навч. посіб.* Суми, 2008. С. 29–30. Тут повторено спостереження О. Кресіна).

Конституцію 1710 р. до Дж. Маніскалко Базіле аналізував лише Микола Василенко¹; це дослідження активно використано італійським науковцем, причому деякі тези Василенка стали для нього свого роду відправним пунктом.

Дж. Маніскалко Базіле виходить з того, що «Договори и Постановления» або “*Pacta et Constitutiones*” мають одночасно активний і пасивний характер, що бачимо вже з самої назви тексту. Використання терміну “*Pacta*”, або «Договори», вказує на договірну основу документа, тоді як “*Constitutiones*”, або «Постанови», трактуються як закон, обов’язковий до виконання.

Особливу увагу дослідник приділяє виокремленню апеляцій до Бога, які рясно розсіяні по Конституції. Важливим у коментарі Дж. Маніскалко Базіле є наголос на тому, що гетьманування Пилипа Орлика та й сама Конституція гарантуються за Божої допомоги і протекції Шведського короля. На це також звертав увагу Василенко², однак італійський вчений на відміну від свого попередника зосереджується не на шведській протекції, яка, за його тлумаченням, є «пасивною», а на «активній» природі Божої допомоги: Карл XII лише «дозволяє» козакам повернути свої права, натомість Бог позиціонується у Конституції як активний поборник козацьких свобод. Козаки отримують право на Божу допомогу через те, що московський цар не дотримав свого зобов’язання перед Богом берегти давні козацькі права і вольності, однак Божа допомога не може надаватися без віри. Тому, як вважає Маніскалко Базіле, перший параграф Конституції містить пряму вказівку на вірність «правильній» православній вірі.

Дж. Маніскалко Базіле так само, як і М. Василенко, зауважує, що велику увагу в документі звернено на попередження гетьманського «самовластия». Проте на відміну від Василенка, який обґрунтовував появу Конституції посиленням політичної ролі генеральної старшини та її бажанням унормувати юридичний бік своєї участі в управлінні Гетьманщиною, італійський дослідник пояснює ці акценти зверненням до Божої природи гетьманської влади. З одного боку, гетьманський уряд є виборним, а з другого – він гарантується Богом, як і сама Конституція, відтак гетьманський уряд наділено Божим благословенням. З цього, на думку науковця, випливає, що договірна основа Конституції є подвійною: один договір, так званий біблійний контракт, укладається між Богом і козацьким народом, а другий – між Гетьманом і козацьким народом.

¹ Автор послуговувався англомовним перекладом праці: Vasylenko M. *Constitution of Pylyp Orlyk* // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in US. 1958, vol. 6, no 3–4. P. 1260–1295.

² Див.: Василенко М. *Конституція Филиппа Орлика* // Академічна юридична думка. К., 1998. С. 141.

Ці спостереження дають авторові змогу твердити, що, розглядаючи юридичну типологію джерела, не можна говорити лише про вплив польської чи московської традицій. Виокремлення «біблійного контракту» дає можливість, на думку італійського науковця, припускати вплив західноєвропейських протестантських джерел, праць монархомахів-кальвіністів Теодора Бези (1519–1605 pp.) і Франсуа Отмана (1524–1590 pp.), які розробляли концепції обмеження влади монарха.

Теодор Беза, послідовник і наступник Жана Кальвіна, з 1564 р. очільник Кальвіністської церкви, виклав свої політично-правові ідеї у трактаті 1574 р. *“De jure magistratuum”*. За Безою, правитель може продукувати рішення не лише за Божої настанови, а й від свого імені. Натомість, якщо він ставить свої земні закони вище Божих, то перетворюється на тирана, чії рішення, навіть «добрі», не виправдовують його правління. Однак протидія тирану можлива лише з Божої волі. Якщо владу тирана встановлено законним шляхом, це свідчить про її богоугодність, тож повставати проти неї заборонено, проте реалізація такої влади можлива тільки за підтримки «народу». Тож «добрий» правитель мусить діяти за Божими законами і на користь власному народові ¹.

Франсуа Отман, відомий французький юрист, сформулював свої погляди на природу влади у трактаті 1573 р. *“Franco-Gallia”*, де наголошено на важливості дорадчого органу при особі короля, що покликаний унеможливити тиранію. Якщо правитель не дослухається порад представників народу, він перетворюється на тирана, чия влада не є законною, а отже, може бути знищена повстанням ².

Ще один згадуваний Маніскалко Базіле текст, що прямо апелює до ідеї «подвійного договору» – це анонімний ³ гугенотський трактат 1579 р. *“Vindiciae contra Tyrannos”*. Ставлячи стосунки між Богом та «обраним»

¹ Докладніше розгляд ідей Бези див.: Baird H. *Theodore Beza: The Counsellor of the French Reformation, 1519–1605*. London–New York, 1899; Raitt J. *The Eucharistic Theology of Theodore Beza: Development of the Reformed Doctrine*. Chambersburg, 1972; Manetsch S. *Theodore Beza and the Quest for Peace in France, 1572–1598*. Leiden, 2000; Mallinson J. *Faith, Reason, and Revelation in Theodore Beza (1519–1605)*. Oxford, 2003.

² Детальніше про Отмана та його ідеї див.: Baird H. *Hotman and the “Franco-Gallia”* // *The American Historical Review*. 1896, vol. 1, no 4. P. 609–630; Smith D. *François Hotman* // *The Scottish Historical Review*. 1916, vol. 13, no 52. P. 328–365; Kelley D. *François Hotman: A Revolutionary’s Ordeal*. Princeton, 1973. Порівняння поглядів Т. Бези та Ф. Отмана див.: Пояркова О. *Отношения власти и общества в трудах Теодора де Безы и Франсуа Отмана* // *Вестник ТГУ*. 2008, вып. 10 (66). С. 297–302.

³ Трактат підписано псевдонімом Стефан Юній Брут. Його авторство приписували і Ф. Отману, і Т. Безі, проте найвірогіднішим творцем вважають Філіпа Дю Плессі Морне (1549–1623 pp.). Детальніше див.: Barker E. *The Authorship of the Vindiciae Contra Tyrannos* // *Cambridge Historical Journal*. 1930, vol. 3, no 2. P. 164–181.

народом за приклад кожному християнському народові, автор наголошує, що в основі цих стосунків лежить договір, згідно з яким Бог виокремив цей народ з-поміж інших, а той, своєю чергою, мусив дотримуватися певних правил. Поява монархічної влади, третьої сторони, спричинила перетворення старого договору на два нових: один, між Богом та монархом і народом, підтверджує відданість християнській вірі, другий, між монархом і народом, зобов'язує народ коритися, а правителя дбати про нього і справедливо ним керувати. Оскільки обов'язки є взаємними, кожна сторона може вимагати їхнього виконання. Якщо монарх перестає керувати справедливо, народ отримує право йому не коритися і змінити правителя. Однак таке право мають лише обрані народом представники, а не натовп з його неконтрольованою руйнівною силою¹.

Постає питання, на яке однозначної відповіді сьогодні немає: чи був Пилип Орлик знайомий з цими протестантськими текстами? Прямих свідчень про це не збереглося. Дж. Маніскалко Базіле посилається на каталог бібліотеки Теофана Прокоповича, підтверджуючи те, що протестантська література була поширена серед освічених людей Гетьманщини. Однак ні в цій бібліотеці, ні в бібліотеці С. Яворського, Орликового вчителя, трактату "*Vindiciae contra Tyrannos*", взагалі не було, а творчість Бези і Отмана представлено іншими працями².

В українській історіографії припущення про західноєвропейське коріння Конституції Орлика висловлювали Володимир Бадяк і Мирослав Рогович, вважаючи, що «республіканський» мотив «Договорів і Постанов» про право народу на виступ проти свого монарха прямо перегукується з ідеями Гуго Гроція та Юста Ліпсія, себто з голландською моделлю республіки³.

Серед праць, використаних в аналізі Дж. Маніскалко Базіле, є кілька таких, що наголошують на спорідненості Конституції з річпосполитськими *Pacta Conventa*. До цього схилився і Омелян Пріцак, який, однак, зазначав: «Досі немає ще оцінки конституції Орлика, зробленої фаховими істориками конституційного права. Я можу тільки згадати, що в Києво-Могилянській

¹ Дискусію про революційність ідей, викладених у "*Vindiciae contra Tyrannos*", див.: McLaren A. *Rethinking Republicanism: "Vindiciae, contra tyrannos" in Context* // The Historical Journal. 2006, vol. 49, no 1. P. 23–52; Garnett G. *Law in the "Vindiciae, contra tyrannos": A Vindication* // The Historical Journal. 2006, vol. 49, no 3. P. 877–891.

² У бібліотеці Яворського містилися видані Безою Євангеліє і, очевидно, частини Старого Заповіту: Маслов С. *Бібліотека Стефана Яворського*. К., 1914. С. 27, VII, X, XV, XXXIII. Бібліотека Прокоповича містила книгу Бези "*Ad acta colloquii montis Belgardensis*", див.: Прокопович Ф. *Філософські твори*. К. 1979. С. 438.

³ Бадяк В., Рогович М. *Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст.* // Державність. 1994, № 1–2. С. 12–13.

колегії (Академії) знали твори Декарта, Бодена, Гоббза та Локка»¹. На думку вченого, Конституція була витвором української політичної думки², а зразком для неї слугували *Pacta Conventa* з тією відмінністю, що *Pacta Conventa* укладалися кожного разу з новообраним королем, а козацька Конституція мусила діяти на постійній основі³. Наталя Яковенко також вважає, що детальне прописування гетьманських повноважень з метою уникнення його «самовластія» загалом відповідало річпосполитським уявленням про «справедливу» владу, за якими правитель отримує певні повноваження на основі договору із «вільним народом». На думку дослідниці: «У світлі цієї ідеї всяке авторитарне правління, здійснюване без згоди і санкції «народу» (тобто шляхти), вважалося за «тиранію», що накладає підданам «ярмо рабства» (*jugum servitutis*)»⁴.

Натомість італійський науковець, акцентуючи увагу на формальних відмінностях між Конституцією та *Pacta Conventa*, піддає сумніву прямий перегук між ними – у першу чергу через релігійну сутність Конституції⁵.

Запропоноване далі в перекладі українською дослідження Маніскалко Базіле привертає увагу незвичністю своєї інтерпретації Конституції 1710 р. Утім, автор визнає спірність та релятивність такого прочитання, що й слушно: адже коли не існує однозначної відповіді на питання, то гіпотез не оминути.

¹ Прицак О. *Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи*. С. 240.

² Прицак О. *Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика*. С. 5.

³ Pritsak O. *The First Constitution of Ukraine*. Р. 471.

⁴ Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Mazeļa e il suo tempo / Mazeļa and his time: History, Culture, Society* / Ed. Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. Р. 9.

⁵ Детальніше порівняння *Pacta Conventa* із Конституцією див. в іншій роботі Дж. Маніскалко Базіле: *Maniscalco Basile G. The Cossack Revolution of 1710: Pylyp Orlyk and the Pacta et Constitutiones // Podzial władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współczesnie prawo, doktryna, praktyka*. 500. rocznica konstytucji *Nihil novi* z 1505 r. 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5–8 września 2005). Prace przedstawione międzynarodowej komisji historii instytucji reprezentatywnych i parlamentarnych. T. 84. Warszawa, 2007. S. 122–127.